

“білягородні”, які разом з острожками входили в оборонний вал Нової лінії. Такі великі фортеці були біля Острогоська [3, 58–59].

Після оформлення в другій половині XVII ст. мережі головних полкових міст і організації оборони Слобожанщини, розпочався період їх внутрішнього розвитку й розселення, який активно продовжився в наступному столітті. У 1692 р. Охтирський полк нараховував 12 міст, 27 сіл і кілька хуторів. Харківський і Ізюмський полки в цьому ж році мали 25 міст і містечок та 54 села [4, 78].

Отже, впродовж другої половини XVII ст. Дикий степ на території нинішніх Сумської, Харківської, Донецької і Луганської областей був заселений переважно українськими переселенцями, насамперед козаками, які осідали тут на вільних поселеннях-слободах, що дало підставу для назви краю – Слобідська Україна. На її території були влаштовані військові територіальні одиниці п’яти полків – Сумського, Охтирського, Харківського, Острогоського та Ізюмського. Заселення Слобідської України стало можливим завдяки продуманій цілеспрямованій політиці Московської держави. Переселенцям, які прибували на російське пограниччя, урядом виділялося місце для заснування слободи чи міста, на якому кожному з них відмірялася ділянка під садибну забудову, а іноді надавалися вже готові житла. Держава, приймаючи у підданство нових поселенців, зі свого боку будувала в цьому поселенні фортецю та забезпечувала її зброєю. Також держава надавала переселенцям одноразову грошову і матеріальну допомогу зерном і овочами, відводила для їх господарювання землі за межами поселень, наділяла всілякими податковими пільгами. Особливо важливим для поселенців було те, що у нових поселеннях зберігалось їх полкове самоуправління, котре гарантувало захист від утисків поміщиків і воєвод. Всі ці та деякі інші урядові заходи Московської держави забезпечили успішне заселення території Слобідської України населенням, яке зі свого боку забезпечувало надійну охорону її кордонів від татарських вторгнень.

1. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна: Історичний нарис XVII-XVIII ст. – Х., 1954.
2. Харламов В. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. // *Архитектурна Спадщина України*. – Вип. 3. – Ч. 2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофійенка – К., 1996.
3. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х., 1993.
4. Петришин Г. До питання формування мережі міст України XIV-XIX ст. (У європейському контексті) // *Архитектурна Спадщина України...*
5. Тверской А.М. Русское градостроительство до конца XVII века. Планировка и застройка русских городов. – М.; Л., 1953.
6. Літопис Самовидця. – К., 1971.

О. В. Жук

ЕКОНОМІЧНА КРИЗА 50 – 70-х рр. XVII ст. У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Пошук ефективних механізмів подальшої розбудови незалежної держави ставить питання всебічного аналізу історичного досвіду як позитивного, так і негативного. Саме тому аналіз економічної ситуації на українських землях в різні періоди, пошуки причин кризових явищ у економіці та пояснення їх наслідків можуть стати цінним матеріалом для сьогодення. Метою цієї публікації є аналіз економічної ситуації середини XVII ст. у Волинському воєводстві Речі Посполитої, визначення передумов та наслідків економічної кризи.

Аналіз політичного та економічного становища українських земель у складі Речі Посполитої започатковано ще в радянський період у академічному виданні «Історія Польщі» (під ред. В. Королюка, І. Міллера, П. Третякова) [1]. Економічна історія Польщі викладена у праці дослідника цього ж періоду Я. Рутковського [2]. Ґрунтовний виклад історії українських земель у складі Польщі здійснено українськими дослідниками Л. Зашкільняком та М. Крикуном [3]. Окремі аспекти економічної кризи Волинського воєводства Речі Посполитої другої половини XVII ст. побіжно висвітлюються у працях вітчизняних дослідників М. Грушевського [4], О. Барановича [5], В. Голобуцького [6], Н. Яковенко [7]. Разом з тим економічна історія Волинського воєводства Речі Посполитої і зокрема період кризи другої половини XVII ст. поки не стали предметом окремого дослідження.

Економічне становище Волинського воєводства середини XVII ст. було загалом характерне для всієї Речі Посполитої означеного періоду, хоча мало і деякі особливості. Друга половина XVII ст. стала періодом економічного занепаду Речі Посполитої, який відбувався паралельно з політичною кризою. Головною причиною занепаду були війни, що їх вела держава, починаючи з 1648 р., майже 70 років з невеликими перервами. Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої (1648–1657 рр.), шведська інтервенція (1655–1660 рр.) завдали величезної шкоди економіці країни, оскільки точились на її території. Різко зменшилася чисельність населення, занепало господарство воєводств. Людські втрати внаслідок війн, голодувань та неминучих їхніх супутників – епідемій – були жахливі: на думку істориків, чисельність населення у 1655–1660 рр. скоротилося на чверть або навіть на третину. Польща пережила справжню демографічну катастрофу [3, 206].

Війни лягали важким тягарем на плечі простого народу, неодноразово збільшувалися податки, в тому числі на утримання війська. Так, 4 квітня 1658 р. на сеймику, який проходив у Луцькому кафедральному костелі, була ухвалена постанова волинської шляхти про утримання на теренах Волинського воєводства коронних військ і збір подвійного подимного податку та визначеної кількості хліба. Платити подимне та давати хліб повинні були всі мешканці воєводства без винятку, в іншому випадку – їх притягували до суду [8, 23]. В наступній постанові від 18 квітня 1658 р. волинська шляхта погоджувалася на стягнення потрійного подимного податку, не дивлячись на катастрофічне положення воєводства, та призначає збирачів подимного [8, 40].

У другій половині XVII ст. у Речі Посполитій і далі розвивалися відносини в галузі сільського господарства, промисловості і торгівлі, що склалися за попереднє сторіччя. Сільське господарство залишалося основою економіки і основним заняттям більшості населення. У землеволодінні зростає питома вага магнатів – власників латифундій від кількох десятків до кількох сотень поселень. Потоцькі, Браніцькі, Сєнявські, Чарторийські, Радзивілли, Сапєги та інші зосереджували в своїх руках величезні земельні володіння. Воєнні руйнування зачіпали більшою мірою середнього й дрібного шляхтича (який часто втрачав увесь свій маєток), ніж магната. Тому зростала залежність такого шляхтича від магната, збільшувалися магнатські землеволодіння за рахунок маєтків дрібної шляхти [3, 206–207].

Відновлення, внаслідок Андрусівського договору 1667 р., панування Польщі на Правобережній Україні надовго загальмувало розвиток цього краю й негативно позначилося на економічному становищі України. Зайнявши знову Правобережжя, польські пани намагалися відновити на ньому колишні кріпосницькі відносини. На сваволлю магнатів і шляхти козаки й селяни відповідали

масовими повстаннями, втечами з панських маєтків. У 1679 р. волинська шляхта постановила доручити своєму маршалку написати лист князю Вишневецькому, гетьману великому коронному з проханням від імені всієї шляхти, щоб він наказав посадчим і урядовцям видати втікачів і більше їх не приймати [8, XLII].

Становище на Правобережжі ще більше ускладнилося безперервними нападами кримських татар та військовими кампаніями Османської імперії. Тяжкі втрати, яких зазнало Правобережжя, вже у сучасників породило думку, ніби ця територія стала у другій половині XVII ст. пустелею про що згадував у своїх записках Самійло Величко. Як сильно опустіла Волинь і не вистачало робочих рук в другій половині XVII ст. можна судити з наступного пункту інструкції Волинської шляхти 1669 р.: «Внаслідок постійних воєнних дій воеводство дуже збідніло, так що важко займатися землеробством, а тут ще нестача робочих рук ... і плата доходить до 12 і 15 грошей в день одному робітникові, а тому послі будуть просити на встановлення тарифу на робочі руки, і якби хто платив більше встановленого, то щоб на такого накладали штраф в 200 марок на користь особи, яка поскаржилась про це ...» [8, 54].

На Волині, як і в Галичині, відновлювалися кріпосницькі порядки, скасовані під час Визвольної війни. Магнатське й шляхетське господарство розвивалося в напрямі подальшого розширення фільваркової системи. Як і раніше, панщина посідала чільне місце, хоча на Волині вона була дещо меншою, ніж у Галичині. Зустрічалася й одноденна панщина. Вона доповнювалася також данинами та чиншем. Крім регулярної панщини, селяни мусили виконувати допоміжні роботи під час оранки, сінокошу, жнив (4–12 днів на рік), а також працювати під час так званих дарових днів (чесання льону, конопель тощо) й з'являтися на шарварки (гатити греблю, косити сіно, возити дерева, брати участь у ловах і гонах тощо) [6, 122; 4, 152].

Зростання експлуатації супроводжувалося розширенням площі фільваркових володінь за рахунок селянських наділів. Наслідком цього було невпинне зростання кількості малоземельних і безземельних селян. Щоправда, на Волині процес зубожіння селян відбувався повільніше, ніж в інших воеводствах Речі Посполитої.

Українські міста під владою Польщі, як і власне польські міста, з середини XVII ст. також переживали занепад. Це було наслідком безперервних воєн, пов'язаних з грабунками й спустошенням. До занепаду міст призводила надмірна експлуатація і пригноблення міщан, що було особливо помітно у містах, де феодалі закріпились за допомогою Речі Посполитої більш міцно. Занепад міст України розпочався з північно-західної частини [5, 193]. Багато міст перестали існувати, міське населення зменшилося на 60–70%, частина колишніх міст і містечок перетворилась на села [9, 72].

Значна частина міст, як і раніше, перебувала в приватному володінні, зокрема на Волині – близько 88% усіх міст. Більшість цих міст не мала самоврядування і безпосередньо підлягала їх власникам. Великої шкоди завдавали також шляхетські й монастирські юридики (привілейовані володіння феодалів у містах). За будинки й садиби, що входили до юридик, феодалі не платили ніяких податків. У своїх володіннях пани поселяли ремісників, які не належали до цехів, не виконували міських повинностей і не підпорядковувалися правилам, встановленим у місті для ремісників, чим підривали цехове виробництво.

Міський ринок знаходився під контролем шляхти. Воеводи і старости визначали ціни, що створювало важкі умови для міського населення. Пани і старости підривали самоврядування міста, не допускали вільних виборів членів ради і лавників, а призначали їх на власний розсуд.

З другої половини XVII ст. зріс податковий тягар. У 1658 р. встановлено «акциз» – податок на торгівлю, а в 1667 р. – «шеляжне» – на продаж алкогольних напоїв, в 1677 р. – на продаж тютюну і паперу і приблизно в той же час «донатив» – соболіне мито. [6, 126]. У багатьох містах, як і раніше, міщани відбували панщину на користь адміністрації і власників міст.

Негативно позначилися на українському населенні міст посилення національного гніту й релігійних переслідувань. Польський уряд підтримував іноземне купецтво й ремісників і всіляко обмежував права міщанства українського походження. Підтвердженням цього є постанова волинської шляхти від 30 січня 1662 р. про звільнення євреїв від виплати податків, крім чопового (податок на виготовлення пива, горілки, меду та вина) [8, 126]. Сеймова ухвала 1676 р. забороняла українському населенню виїздити за кордон, в тому числі на Лівобережжя і в Росію, без дозволу уряду. Українське міщанство не допускалося до цехових організацій.

Швидкими темпами занепадало ремесло. В містах почала зменшуватись кількість ремісників. При цьому особливо швидко скорочувалось число цехових ремісників при одночасному збільшенні кількості ремісників, які не входили до цехових організацій, і називалися в Польщі «партачами». Феодалі брали їх під свій захист, прикриваючи від переслідувань цехових організацій і міської влади, зрозуміло не без вигоди для себе. Розвиток позацехового ремесла використовувався феодалами на свою користь і призводив до економічного підриву міст. Шляхта заохочувала розвиток вотчинного ремесла і почала переселяти сільських кріпосних ремісників у свої міські володіння. Занепад ремесла не міг не викликати загострення суперечок і боротьби між майстрами, з одного боку, і підмайстрами та учнями – з іншого.

До середини XVII ст. почав виявлятися занепад у внутрішній торгівлі. Частково це було наслідком росту вотчинного ремесла, яке, зазвичай, не включалося у загальний товарообіг і було пов'язане з декількома сусідніми селами. Проте, головною причиною була грабівницька система панського господарства. Постійно зростаюча панщинна система експлуатації селян вже призвела до різкого об'єднання основної маси селянства і послаблення її зв'язків з ринком. У той же час шляхта, отримуючи величезні доходи від торгівлі хлібом, витратила їх на предмети розкоші, які привозились з-за кордону, таким чином повертаючи ці гроші іноземним купцям [5, 156; 4, 233]. Сучасники відзначали надмірне захоплення шляхти іноземними виробами і повну зневагу до власного виробництва. Один з них писав: «Все, що чуже, є для нас бажаним, своє ж, домашнє, не подобає ся, ні продовольство, ні одяг, ні служба, ні зброя, ні сани. За товарами треба їздити на край світу, в Індію, щоб задовольнити громадян. Тому аптека витягає більше витрат, ніж м'ясна лавка. За столом подаються наїдки, назви яких ні гість, ні господар назвати не можуть. Коней вивозять з Аравії, інші товари з Італії, Франції, Німеччини, Англії, Угорщини, Молдавії...» [1, 234].

На Захід з українських земель через Польщу вивозили переважно продукцію феодального господарств: золу, поташ, матеріали для деревообробної промисловості, полотно, пряжу, віск, мед, худобу, зерно, рибу. Активною учасницею експорту пшениці і волів була Волинь [10, 177; 11, 334–335].

В той час, як в інших країнах держава надавала підтримку розвитку внутрішнього виробництва і торгівлі, в Польщі шляхта прагнула до повної свободи торгівлі для іноземних купців. Тому в Польщі мали місце посилені ввіз товарів з-за кордону і вивіз за межі країни грошей. Ще М. Грушевський підкреслював: «Виручені мільйони не вкладали ся в розвій і розширення промисла й господарства, в меліорації, не служили до сотворен-

ня нових, дорогих і вищих способів продукції, інтензивніших способів господарства, не поліпшали добробуту широких мас, навіть не можна сказати, щоб дуже причинялися до піднесення добробуту самої панської верстви. Вони служили тільки до збільшення розкоші, блиску, виставости, субтельности шляхетсько-польського життя» [4, 232 – 233].

Несприятливий вплив на розвиток польської економіки справив відтік з країни повновартісної грошової маси є постійне псування монет. Вартість грошей різко впала. Великих збитків для грошового обігу завдала емісія мідних шелягів, випущених в 1659 р., і злотівок (тинфів), які карбувалися з 1663 р. Ця монета, номінальною вартістю 30 грошів важила 6,729 г, у тому числі 3,364 г чистого срібла, що, з огляду на вартість цього дорогоцінного металу на ринку, становило лише 40% номінальної вартості. Реальна вартість злотківки не перевищувала 12 грошів. Легенда аверсу цієї монети вказувала на її кредитний характер: на ньому містилась монограма короля Яна II Казимира – «ICR» (Ioannes Casimirus Rex), навколо якої – кругова легенда у двох рядках – «DAT. PRETIUM. SERVATA. SALUS / POTIORQ3. METALLO. EST.» (Вартість цієї монети надає порятунок держави, що є дорожчим, ніж вартість металу) [12, 141].

Примусовий курс, встановлений урядом на знецінену монету, потягнув за собою збільшення підробок попередньої повноцінної монети. Таким чином, виникло роздвоєння грошової системи, що негативно відобразилось на промисловості і торгівлі [1, 310]. Зокрема, ярмарки, що раніше мали велике значення як для місцевої торгівлі, так і для торгівлі в масштабах всієї країни і залучали іноземних купців, різко скоротили свої обороти.

Отже, друга половина XVII ст., згідно із загальною періодизацією, в історії Речі Посполитої визначена як початок періоду кризи і занепаду. Показником регресу, прискореного спустошливими війнами і феодалною анархією в країні, стало зменшення населення, занепад сільського господарства, міського ремесла і торгівлі. Скоротився польський експорт, імпорт предметів розкоші стимулював відтік повновартісної монети за кордон, торговельний баланс був пасивним, зростала інфляція. Всі наявні ознаки кризових явищ були характерні і для Волинського воєводства.

1. *История Польши: В 3 т. / Под ред. В.Д. Королюка, И.С. Миллера, П.Н. Третьякова. – М., 1956. – Т. 1.*
2. *Рутковский Я. Экономическая история Польши. – М., 1953.*
3. *Зашикільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.*
4. *Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 6: Життя економічне, культурне, національне XIV-XVII віків. – 1995.*
5. *Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.*
6. *Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970.*
7. *Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005.*
8. *Архив Юго-Западной России. – Ч. 2. – Т. 2: Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII в. – К., 1888.*
9. *Петришин Г. До питання формування мережі міст України XIV-XIX ст. (У європейському контексті) // Архітектурна Спадщина України. – Вип. 3. – Ч. 2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. – К., 1996.*
10. *Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992.*
11. *Торговля на Україні. XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина: Зб. док. і мат. / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К., 1990.*
12. *Шуст Р. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К., 2009.*

О. В. Харсун

ХРИСТІАНСЬКЕ ТА ІУДЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ МІСТ ПІВДНЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVIII ст. У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Віра завжди була впливовим чинником у системі суспільних відносин, а перетинання світоглядів часто породжувало конфлікти. Чим непохитнішими виявлялись ідеї, тим гострішим було протистояння. Правобережна Україна у XVIII ст., на жаль, також була ареною боротьби за віру, де перетнулися інтереси православних, католиків, уніатів та іудеїв. Це роз'єднувало суспільство, загострювало протистояння і вело до зіткнень, особливо в містах, адже тогочасне українське місто вміщувало представників різних конфесій.

Пропонована тема поки що не стала предметом спеціального дослідження, хоча в історіографії існують праці, які так чи інакше присвячені цій проблематиці. Зокрема це стосується доробку В. Антоновича, І. Каманіна, М. Крикуна, В. Марочкіна, В. Отамановського, В. Тхора, В. Шварумана. З огляду на це, метою статті є спроба проаналізувати розвиток міст Південного Правобережжя у вимірі двох світів: християнського та іудейського, взявши за основу соціально-економічний аспект.

Міста південного Правобережжя, що входили до Речі Посполитої, поділялися на приватні, королівські та державні. Деякі міста користувалися магдебурзьким правом, яке польські королі надавали з XIV ст. – до кінця XVIII ст. Зокрема у XVIII ст. такий привілей отримали Умань (1760), Сміла (1773), Черкаси (1791), Кальніболото (1792).

Міське населення умовно поділялося на 3 частини: патриціат (торгово-ремісничча частина), в руках якої перебувало управління містом, посіпство (середні верстви) та плебс (біднота) [1, 107]. Соціальна стратифікація населення міст мала наступний вигляд: господар (домовласник чи землевласник, як правило, шляхтич); купці та коморники; корчмарі та шинкарі; ремісники; челядь і прислуга; вільні люди (без чіткої професії); жебраки. Серед християн найбільше було челяді та прислуги, далі йшли вільні робітники, господарі-землевласники, ремісники, жебраки, найменше було купців [2, 224]. Натомість з євреями ситуація була дещо іншою. Найпоширенішими видами діяльності серед них було шинкарство. Далі – купці, комірники, ремісники, прислуга і біднота. Таким чином, євреї передусім займалися торгівельно-економічними справами та добре орієнтувалися в умовах ринку.

Водночас варто зважати й на поділ євреїв серед своєї общини (кагалу), керівництво якою перебувало в руках купців, лихварів і духовенства [3, 287зв., 288]. Так, в єврейській общині виділялися заможні: рабин, орендарі, крамарі, шинкарі, стільники, митники, інспектори та писарі. Їм прислужували шафарі (ключники), бакалярі (вчителі), кухарки, винники, банщики, ремісники (мірошники, шклярі, різники, коновали, позументщики (ювеліри), пекарі, кравці, шевці, дьогтярі), цирульники, особи без професії й убогі [4, 107].

Поділ на багатих і бідних свідчив про внутрішній розвиток общини, яка через замкненість, з одного боку, демонструвала ієрархічність єврейського суспільства, а з іншого – виступала єдиним фронтом. Міські євреї підпорядковувалися законом і владі того чи іншого населеного пункту. Однак функції нагляду в релігійно-обрядовій сфері виконувала винятково община, яка мала право застосовувати до порушників і різні міри покарання [5, 10]. Загалом євреї суттєво вплинули не лише на стан економіки міст у XVIII ст., але і краю в цілому, приносячи колосальні прибутки владі.

Переписи другої половини XVIII ст. засвідчують, що євреї становили близько 3,75% від загальної кількості